

alimara

REVISTA DE TREBALL SOCIAL
NÚMERO 34 / SEGONA ÈPOCA / DESEMBRE DE 1994

**Consell Insular
de Mallorca**

alimara

Núm 34

Segona època, desembre de 1994

Edita: Consell Insular de Mallorca,
Redacció: Servei d'Acció Social i Sanitat
General Riera 67
07010 Palma
Tel.: (971) 76 07 62
Fax: (971) 76 19 52

Portada: *"Hoy pago yo"*
de Dionís Bennassar

Paginació: Ferran Sintès. 43 87 72
Impressió: Planogràfica Balear, S.L. 60 48 32
Dip. Legal PM 128 - 1987

Els articles d'aquesta revista expressen únicament
l'opinió dels seus autors.

ESTRATÈGIES LABORALS I RESIDENCIALS DE LES FAMÍLIES ESPANYOLES EN RELACIÓ A LA PRECARITZACIÓ LABORAL

Maria Antònia Carbonero Gamundí,
Escola Universitària de Treball Social

Plantejament de la problemàtica

L'anàlisi socio-demogràfica de la família actual, perquè sigui fructífera, es veu impel·lida a abordar la qüestió des de l'òptica més general de la "família" com espai social de reproducció, on una complexa xarxa de relacions personals, i a la vegada socials, sorgeixen de la combinació dels interessos dels individus i de les forces contraposades (homeostàtiques i disgregadores) de conservació i equilibri en la família. En aquest sentit, la reproducció social es materialitza en les actuacions que els membres de la família realitzen, actuacions no erràtiques, resultat d'acords i consensos, encaminades a optimitzar els recursos familiars en un moment donat en relació amb les expectatives i opcions que es presenten en l'entorn social. Llavors, aquestes actuacions poden ser analitzades des de la perspectiva de la lògica d'optimització de recursos en el que s'ha anomenat "estratègies familiars" (Garrido, L., y Gil Calvo, 1993).

L'enfocament analític de les estratègies familiars té, entre d'altres, la virtut d'implicar en la seva formulació conceptual la interrelació de la unitat "família" amb l'entorn social, el qual té un paper actiu que l'investigador es veu obligat a clarificar en les seves diverses influències sobre les possibles alternatives d'actuació dels membres de la família ⁽¹⁾.

L'adopció d'unes o altres estratègies, en definitiva, resultarà de com s'interrelacionen els múltiples factors, externs i interns, que intervenen en la reproducció social. En aquest sentit, s'ha de distingir, entre els factors externs, els cicles demogràfics, les transformacions en l'estructura econòmica, les conjuntures econòmiques i en relació amb els anteriors, el paper de l'Estat com agent social.

Ara bé, aquests factors incideixen de forma diferent en funció

de factors interns a la caracterització de la pròpia família entre els que s'han de destacar la "carrera vital" dels individus en família i la generació o generacions que s'analitzen i, per tant, a través d'elles, el context històric en el qual han experimentat els seus esdeveniments vitals més significatius. No obstant, en aquestes pàgines es considerarà en especial un tercer factor freqüentment oblidat per la demografia social: el factor socio-econòmic, o de classe, com eix central per a la comprensió de les estratègies diferencials de la família (per a unes etapes del cicle vital i unes generacions determinades).

A l'Espanya dels anys vuitanta i noranta s'ha produït una profunda transformació en el model productiu espanyol en el context de la mundialització de l'economia i de l'actual Revolució Tecnològica. I en relació a dites transformacions s'ha convulsat el marc de les relacions laborals existents en un procés de desregulació en el que es poden distingir dues fases: una primera, en els anys vuitanta, en la qual es consolida la flexibilització i liberalització de les forces del treball -que s'ha traduït en la generalització de l'eventualitat contractual d'avui dia-, i una altra, l'actual, en els noranta, quan s'aprofundeix la tendència cap a la desregulació laboral mitjançant la reducció de les garanties laborals -sous mínims, horaris, període necessari de cotització, etc.-

Dita intervenció de l'Estat, en el seu paper regulador de les relacions productives dels individus, ha de repercutir necessàriament en les seves expectatives i possibilitats i, per tant, ha de conduir a estratègies familiars diferents. Però no només es tracta d'una transformació en relació a generacions anteriors, sinó també, i és el que interessa destacar ara, es tracta de transformacions que necessàriament han d'incidir de forma diferent en funció de la condició socio-econòmica de l'individu i de la seva família de referència ⁽²⁾.

Efectivament, la transformació actual de les relacions laborals comporta la generalització de l'eventualitat i, per tant, la necessària perspectiva de la carrera productiva com una alternativa de períodes d'ocupació i períodes d'atur sense que sigui possible analitzar ambdós -l'ocupació i l'atur- de forma diferent. Això provoca que en la societat desenvolupada actual s'estigui obrint una escletxa profunda entre els individus amb una ocupació estable i els que no en disposen, ja sigui perquè es troben en atur o amb una ocupació precària. Alguns autors que ressalten la importància d'aquesta fractura mantenen que provoca una creixent divisió social entre els "propis" i els "estranyos" (Van Parijs, 1993).

Però atès que l'eventualitat es generalitza, les diferències socials s'han d'entendre en la perspectiva de la carrera o trajectòria laboral. Aleshores és quan del col·lectiu inicial de joves, relativament unificats socialment ⁽³⁾ per la seva igual condició d'aturats o precaris, es van bifurcant els camins o carreres laborals en estreta relació amb les xarxes socials d'origen i amb el nivell de formació aconseguit. Per

alguns les trajectòries són ascendents; per altres, sobretot els menys qualificats, les trajectòries són erràtiques, consolidant-se la precarietat.

Els estudis recents sobre el mercat de treball a Espanya han demostrat que la probabilitat de tenir una ocupació precària (per tant trobant-se en un o altre moment en atur) augmenta si s'és dona, jove i sobretot si es compta amb poca formació i qualificació (Toharia, L. i Castillo, S., 1993). D'aquí que es pugui plantejar que per a un conjunt significatiu d'individus la precarietat laboral i l'atur perdura, i això - juntament amb les condicions laborals que implica - ha d'influir necessàriament en les estratègies familiars (estratègies reproductores, laborals i residencials).

Però els efectes de la intervenció de l'Estat en les estratègies diferencials de les famílies no es poden entendre únicament a partir de la seva funció reguladora, sinó també pel seu paper de proveïdor a través dels sistemes de protecció social ⁽⁴⁾, prestacions per desocupació, malaltia i pensions de jubilació principalment.

Per tant, la precarietat, i en concret els ritmes i seqüències de desocupació-ocupació-desocupació (tan freqüents en l'economia balear) amb dret, o sense, a subsidi dels membres potencialment actius de la família seran les pautes que necessàriament han de marcar unes determinades estratègies familiars encaminades a garantir el manteniment d'un nivell donat d'ingressos concebuts, cada vegada més, com un "sou familiar unificat", a mesura que es generalitza la incorporació de la dona al mercat de treball i que, en general, s'incrementa (per aquesta i altres raons) l'assalarització de la societat.

Aleshores s'entén que cada vegada tinguin més importància les estratègies laborals en el si de la família, és a dir, qui treballa i en quines condicions, qui té cura de la casa i dels fills, i qui i com estudia i/o treballa, són cada vegada més el fruit d'una negociació, d'un consens, en funció d'unes expectatives donades.

A mesura que s'estén la precarietat, sobretot quan no hi ha cap membre de la família amb una ocupació estable, s'han de determinar unes estratègies laborals i residencials que es podrien anomenar de "complementarietat" entre el marit i l'esposa i/o els fills en edat de treballar que, arribat el cas, poden arribar a ser de "substitució" de l'ocupació de la persona principal.

La complementarietat en la precarietat laboral de la família obliga a determinades estratègies, ja que dificulta la independització dels fills tant per la seva situació dependent com pel seu possible paper substancial en els ingressos familiars. En conseqüència, pareix clar que s'ha de veure afectada la formació de nous nuclis familiars. Ja que la precarietat tendeix a concentrar-se en les famílies amb menor nivell de qualificació i ingressos ⁽⁵⁾, se suggereix en aquest article la conveniència d'aprofundir igualment en la dimensió socio-econòmica de la precarietat laboral a fi i efecte de distingir estratègies familiars d'acord amb la classe social.

Per a una primera aproximació empírica a aquesta qüestió s'han utilitzat els registres corresponents a les famílies de l'Enquesta de Població Activa de 1991. S'han seleccionat els nuclis ⁽⁶⁾ familiars en els que hi conviuen els dos cònjuges amb fills o sense i en els que la persona principal es troba entre 40 i 59 anys. És a dir, s'han descartat les persones soles i les que conviuen amb altres persones, parents o no, sense formar nucli, i les famílies monoparentals. El volum estudiat abasta 3,7 milions de famílies.

La limitació en l'edat de la persona principal obeeix a la necessitat d'elegir unes cohorts generacionals específiques que es podria dir que, donada la seva edat majoritàriament, es troben en una fase de la carrera familiar de col·locació dels fills. Així mateix, en aquestes edats, a diferència de les famílies amb persona principal menor de quaranta anys, les estratègies familiars ja difícilment van lligades a les estratègies de fecunditat, tema que requeriria un estudi específic ⁽⁷⁾.

Estratègies familiars en relació a l'activitat de la persona principal i cònjuge

A les generacions de persones principals que en 1991 tenien entre 40 o 59 anys els correspondrien cònjuges entre 37 i 57 anys, si se'ls suposa la diferència mitjana d'anys dels matrimonis espanyols. Es tracta de dones nascudes aproximadament entre 1930 i 1958 que se situen precisament en el llindar en la divisòria del canvi de comportament de la dona casada en relació a l'activitat. En les nascudes en 1957/1958 i anys posteriors s'observa una major permanència de la dona en l'activitat formal després de casar-se i del naixement dels seus fills respecte a les seves predecessores (Gil Calvo, 1984).

No és estrany, per tant, que del total de famílies amb nucli amb persona principal entre 40 i 59 anys en 1991, un 68% tingui el cònjuge inactiu ⁽⁸⁾. Es tracta d'un tipus d'inactivitat que tendeix a ser ja irreversible ateses les dificultats d'aquestes cohorts generacionals de dones casades, per les seves mancances en formació i possibilitats d'utilització de les xarxes socials per incorporar-se o reincorporar-se al mercat de treball. Es pot dir que la inactivitat per a aquestes dones és una situació consolidada i, per tant, és un factor que es comporta amb gran rigidesa, pel que fa a la seva participació en les estratègies de la família en aquesta fase de la carrera familiar de col·locació dels fills.

Aquesta qüestió es constata a través del pes de l'ocupació femenina en funció de la relació amb l'activitat de la persona principal: és major l'ocupació del cònjuge quan la persona principal està ocupada que quan la persona principal està aturada. Però en realitat es tracta d'un resultat coherent amb la concentració de l'atur i l'ocupació en determinats col·lectius socials i, per tant, amb la concentració de la inactivitat de la dona casada.

Així, s'observa que les famílies en aquestes edats amb cònjuge inactiu representen un major percentatge entre els operaris sense especialització, un 74%, i els operaris qualificats no agraris amb un 73% de famílies en aquesta condició. En l'extrem oposat, són els cònjuges dels professionals per compte propi, amb o sense assalariats, els que es troben en major proporció ocupades, un 45%, seguit pels autònoms agraris i els professionals per compte aliè. Tanmateix, s'ha de considerar també la qüestió agrària, donada la dicotomia entre la inactivitat de les esposes dels empresaris agraris en el sentit estricte i les esposes dels autònoms agraris que tradicionalment han compartit les feines del camp en l'explotació agrícola familiar. L'ocupació femenina en aquestes generacions queda clarament concentrada en les dones dels professionals, en els estadis superiors d'una suposada jerarquia social, i la inactivitat en els rankings inferiors.

Ara bé, si es té en compte la importància de la hipergamia femenina, és a dir, el casament amb homes de superior status socio-econòmic ⁽⁹⁾, i la correlació entre nivell de formació i condició socio-econòmica, es pot pressuposar que l'àmplia majoria d'esposes inactives dels operaris qualificats i sense especialitzar no agraris tindrien poques possibilitats d'obtenir una ocupació en les seves condicions actuals (voltant els quaranta anys, període anterior d'inactivitat i, per tant, allunyament de les xarxes d'ocupació, etc.). És més, com es veurà més endavant, si s'obtingués ocupació la seva poca qualificació difícilment permetria disposar de condicions laborals que en la balança familiar d'optimització de recursos fos preferible a la seva especialització en les tasques domèstiques (la qüestió del sou ombra). Per tant el factor variable en les estratègies familiars vindria representat per les possibilitats de col·locació dels fills per a l'obtenció d'un "sou unificat" a la família.

S'ha de recordar que la tendència creixent a la precarització que s'experimenta avui dia afecta encara marginalment al col·lectiu en qüestió, persones principals de 40 i més anys que iniciaren la seva activitat productiva en un període anterior, quan no s'havia estès, com avui, l'eventualitat. Així i tot, la liberalització actual de les relacions laborals converteix el subcol·lectiu de persones principals d'aquestes edats i poca qualificació en especialment sensible (i poc adaptat) a les alteracions no voluntàries en la seva carrera laboral. De totes maneres, les dades de 1991 indiquen un col·lectiu de persones principals amb contracte temporal d'un 13,4% (es tracta del total de famílies) concentrat pràcticament entre els operaris qualificats, els no especialitzats i la "resta del personal de serveis" als que s'hi hauria d'afegir el 6,2% de persones principals en atur.

El nivell de formació de les mullers d'aquest subcol·lectiu d'aturats és destacadament baix i, com és lògic, el menor pes de la seva inactivitat en relació a les parelles en què la persona principal està ocupada no es tradueix en una major ocupació, sinó més aviat en una major demanda d'ocupació: un 10,8% es declaren aturades i cercant

ocupació, i d'elles la majoria intenten un reintegrament en el mercat laboral donat que ja havien treballat anteriorment.

Ara bé, encara que s'hagi considerat de forma uniforme el segment de famílies amb persona principal entre 40 i 60 anys, en realitat s'observen diferències substancials en la relació amb l'activitat de les parelles en funció de l'edat.

a) Una primera diferència central ve marcada per la relació amb l'activitat de les esposes quan els seus marits estan ocupats. Les esposes treballen majoritàriament, un 62%, quan la persona principal té menys de cinquanta anys i el 46% de dones que es declaren aturades tenen entre 40 i 44 anys. Pareix obvi que a partir dels quaranta-cinc anys s'estableix una divisòria generacional, sempre en el supòsit que la persona principal es trobi ocupada.

b) Quan la persona principal està aturada disminueix amb l'edat el pes de les dones que, estant el marit en atur, estan ocupades i augmenta el de les que romanen inactives, representant prop d'un 5% de les famílies amb persona principal entre 55 i 59 anys.

d) Per últim, la situació de la persona principal inactiva s'incrementa, lògicament, amb l'edat i sobretot cal destacar la combinació d'ambdós membres inactius que arriba a representar prop del 19% del total de famílies amb persona principal de 55 i més anys i el 8% del total de famílies considerades. Aquesta qüestió és especialment significativa pel que fa a les estratègies en relació a l'activitat d'aquestes famílies.

Estratègies laborals i residencials de la família en relació amb els fills

El col·lectiu elegit, famílies amb persona principal entre 40 i 60 anys, comprèn la majoria de famílies que es troben en fase de col·locació dels seus fills, per la qual cosa les estratègies laborals també, i veurem en quina mesura, inclouen la relació amb l'activitat dels fills majors.

Ara bé, s'han d'excloure a aquests efectes les famílies sense fills i les que tenen fills exclusivament menors de setze anys, que sumen un 30% del total. Les famílies només amb fills dependents són, és clar, les més joves i les famílies sense fills a la llar, en la seva majoria, estan formades per llars amb "niu buit" on els fills, si n'hi hagués, ja han abandonat la llar, com es dedueix de què el 55,7% de famílies sense fills del subcol·lectiu estudiat tinguin la persona principal de més de 55 anys. En ambdós casos les estratègies familiars en relació amb l'activitat no s'articulen al voltant dels fills ja sigui per la seva absència, en aquest segon cas, o per la seva dependència.

Del col·lectiu considerat, la majoria de famílies, un 70%, tenen algun fill major de setze anys a la llar i prop d'un 38% tenen

exclusivament fills a partir d'aquesta edat; mentre que en un 32% de famílies es troben fills no dependents i potencialment dependents. En les famílies únicament amb fills dependents és on major és l'ocupació d'ambdós cònjuges. A mesura que s'incrementa l'edat de la persona principal es fa patent la barrera generacional de la dona espanyola, tal i com s'ha exposat anteriorment, de manera que només en un 19% de les famílies exclusivament amb fills majors de setze anys ambdós cònjuges estan ocupats, mentre que la combinació d'ocupat i inactiva comprèn un 56,4% de les famílies en aquesta condició.

Aquest col·lectiu de famílies amb nucli i exclusivament amb fills potencialment no dependents resulta d'especial interès per aproximar-nos a les estratègies residencials i laborals en la fase de col·locació dels fills, encara que la informació que sobre ells es disposa és limitada ⁽¹⁰⁾.

En primer lloc, s'ha de ressaltar el fet que sigui quina sigui la relació amb l'activitat de la persona principal i el cònjuge, en un 40% de les famílies en les quals tots els fills tenen més de setze anys es troben altres membres ocupats. Ara bé, aquesta qüestió és complexa ja que, sota l'aparença d'una situació estructural comú, l'ocupació dels fills, es troben trajectòries familiars enterament diferents. Pot establir-se una hipotètica distinció entre les estratègies familiars en les quals l'ocupació dels fills es configura com un necessari suport a una situació familiar, com seria el cas de l'ocupació dels fills quan la persona principal està aturada o és inactiva, i aquelles en les quals més bé s'entreveu la situació de complementarietat en l'obtenció dels recursos familiars en una fase de col·locació dels fills.

La primera funció d'aparent suport dels fills és lògicament minoritària, encara que s'ha de ressaltar que en un 11,5% de les famílies d'aquest subcol·lectiu estan ocupats únicament altres membres de la família que no són ni la persona principal ni el cònjuge, és a dir, els fills ⁽¹¹⁾; la qual cosa va associada a un destacable pes de la inactivitat de la persona principal, sobretot entre els cinquanta-cinc i els seixanta anys.

Però el que resulta, en qualsevol cas, més destacable dels resultats obtinguts és el fet que queda patent la importància de la funció de complementarietat: entre les famílies només amb fills potencialment no dependents predomina (un 34,8%) la situació en la que treballa la persona principal i altres membres de la família, no el cònjuge, d'acord amb el supòsit que a Espanya, en aquestes generacions que s'han considerat, les estratègies familiars de complementarietat en l'obtenció dels ingressos familiars s'articulen entorn dels fills més que entorn del cònjuge. A aquest col·lectiu se li hauria d'afegir el 10,2% en les que treballen la persona principal, el cònjuge i altres membres, i un 2,7% marginal de famílies on treballen el cònjuge i altres membres.

D'aquesta manera, es transforma substancialment la interpretació que pugui deduir-se de contemplar exclusivament la

relació amb l'activitat de la persona principal i cònjuge. Així, en un 60% de les famílies només amb fills potencialment no dependents treballa la persona principal i no el cònjuge (si n'hi hagués), però per altra part només en un 24,8% treballa la persona principal exclusivament.

Ara bé, la importància de les estratègies familiars de complementarietat al voltant de l'ocupació dels fills s'entén per la generalització de les contractacions eventuais, que si bé s'ha vist que no afecta la majoria de les persones principals considerades, sí afecta els joves, presumiblement als fills d'aquells, de manera que en 1993, per exemple, un 76,5% dels espanyols menors de 25 anys tenien un contracte eventual.

Aquestes estratègies comprenen un 8% de les famílies que tenen fills de 16 i més anys i a un 4% del total de famílies amb nucli, i es tradueix en la presència de fills no casats actius a la llar per als que la precarietat ha d'influir de ben segur en les expectatives d'independència i/o formació de noves famílies ⁽¹²⁾. Però tampoc no es pot oblidar que la complementarietat també es pot traduir en la convivència conjunta de més d'un nucli familiar ⁽¹³⁾.

No obstant, les estratègies de complementarietat, amb tot el que suposa de retard en la independització dels fills, no afecten per igual les famílies del col·lectiu considerat. Es poden detectar clares diferències en funció de la condició socio-econòmica de la família, el que és lògic atès que l'eventualitat s'ha concentrat en les ocupacions de menor qualificació.

Estan ocupades la persona principal i altres membres en més d'un 45% de les famílies dels operaris sense especialitzar (un 48,8%), dels treballadors qualificats (un 47%) i la resta del personal de serveis. A l'extrem oposat, els percentatges inferiors d'ocupació de persona principal i altres membres es troba en els professionals per compte aliè i propi en què no arriba al 30% de famílies en què es donin aquestes condicions, i en canvi en aquests grups socio-econòmics es troba el major percentatge d'ocupació d'ambdós cònjuges. O dit d'altra manera, els fills potencialment no dependents que conviuen amb els seus pares professionals són els que menys contribueixen amb les seves ocupacions a la renda familiar en el moment actual, degut, s'ha de suposar, a un perllongament de la seva formació com estratègia d'optimització dels recursos -econòmics, culturals i socials- de la família ⁽¹⁴⁾.

En conclusió, es pot rastrejar en el col·lectiu elegit estratègies de complementarietat en relació als fills diferencials per categories socio-econòmiques ⁽¹⁵⁾, mentre que es perfilen dèbilment les estratègies de substitució de la persona principal per part del cònjuge i/o els fills.

NOTES

- 1.- Aquest enfocament pareix, per tant, especialment adequat per a l'estudi que es pretén realitzar que tracta la família com una unitat i se la relaciona amb determinades transformacions de l'entorn social. En canvi, l'anàlisi de les estratègies presenta majors dificultats quan es pretén analitzar les relacions entre els individus de la família i la contraposició o correspondència dels interessos individuals i els interessos col·lectius en el si de la família.
- 2.- En el context d'aquest article no és possible estendre's sobre la complexa qüestió de com s'adjudica la condició socio-econòmica de la família. En el cas d'Espanya, un estudi en curs del que aquest treball en forma part, permeté comprovar com, en 1991, un 67% de les famílies espanyoles tenen el marit actiu i la dona inactiva, i únicament en un 4% la dona que treballa ocupa una posició socio-econòmica considerada superior en un ranking prèviament establert. Això va dur a la conclusió de la idoneïtat de continuar utilitzant la condició socio-econòmica de la persona principal per al conjunt de la família.
- 3.- A mida que es generalitza el perllongament dels anys de formació i que es combina l'activitat precària i a temps parcial amb la formació, resulta difícil, en el context actual, distingir la situació social d'un segment important dels joves.
- 4.- I de la combinació dels anteriors amb el seu paper recaptador a través de la política fiscal. De l'articulació de les actuacions en els diferents àmbits es dedueix com participa l'Estat en el model productiu, en la configuració del mercat i en l'estratificació social. En darrera instància, per tant, en les estratègies familiars diferenciades socialment.
- 5.- Veure al respecte l'estudi de L. Toharia (1993) sobre la dimensió familiar de l'atur on analitza el nivell de concentració de l'atur en les famílies espanyoles entre 1987 i 1991.
- 6.- S'entén per nucli el construït per un primer nivell de relació de parentiu, en forma de vincle conjugal o afectiu i/o de fills i/o pares.
- 7.- La diferència mitjana d'edat entre els cònjuges, en 1991, ronda els 3,1 anys a favor del marit pel que únicament en les famílies amb persona principal entre 40 i 50 anys es podria suposar que (simplificant) els cònjuges no haurien clos el seu període fèrtil, encara que segurament per a una àmplia majoria de les dones, si es produeix un embaràs en aquestes edats és més un efecte no planificat que el fruit d'una estratègia reproductora, per la qual cosa a efectes estadístics s'ha considerat irrellevant.
- 8.- Recordar que, en aquestes edats, la persona principal és l'home en un 98,6% de les parelles, en conseqüència es considerarà cònjuge, bàsicament, la muller.
- 9.- Veure al respecte l'estudi de CABRILLO RODRÍGUEZ, Fr. i CACHAFEIRO BARRO, M.L. (1993) i l'anàlisi en el cas de Balears dels matrimonis segons ocupació dels contraents a M.A. Carbonero (1993).
- 10.- No es disposa de l'edat dels fills, únicament si són majors o menors de setze anys i si són casats o fadrins; tampoc no es poden conèixer directament si estan o no ocupats donat que el fitxer que s'ha treballat inclou únicament el nombre de membres de la família ocupats i aturat sense distincions.
- 11.- Donat que un 74,9% de les famílies de l'univers considerat (amb nucli i persona principal entre 40 i 60 anys) són matrimonis amb fills i sense altres persones, i que se'ls hi ha d'afegir un 9,2% que inclouen, a més dels fills, algun ascendent que en principi s'ha de considerar inactiu, quan es troben altres membres ocupats en la família que no són la persona principal i/o el cònjuge se suposarà que són els fills.
- 12.- M. Requena (1993) ha verificat, a partir de la mateixa font, l'EPA de 1991, que un 78% del total de joves que han accedit al mercat de treball en el darrer any des de la inactivitat viuen encara a casa dels seus pares.
- 13.- Pel que fa a aquesta qüestió, els estudis sobre la caracterització i la supervivència de la família extensa en la societat actual són força suggerents (Morgan i Hiroshima, 1982; Kojima, 1990; Shamgar-Handelman i Berkovitch, 1990). Cal destacar, sobretot, l'estudi sobre les diferències entre els negres, blancs i porto-riquenys pel que fa al pes de les famílies polinuclears i famílies extenses en relació a les estratègies de compensació de la temporalitat o de la cronicitat de les escasses rendes familiars (Angel i Tienda, 1982).
- 14.- Avui dia en què s'ha estès la formació professional i universitària s'ha de considerar la importància dels joves que compaginen treball i estudis, pràcticament forçats per les pròpies característiques eventuals de l'ocupació. Aleshores, major significació assumeix l'exclusiva dedicació a la formació i, és clar, a una formació diferenciada, on no sigui factible la compaginació de treball i estudis.
- 15.- La classificació establerta per l'INE no permet majors profunditzacions i, en realitat, el fet que els professionals siguin en qualche cas el grup socio-econòmic establert amb més coherència se tradueix també en els resultats.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Angel, T. et Tienda, M., 1982: "*Determinants of Extended Households Structure: Cultural Pattern or Economic Need?*". American Journal of Sociology, vol. 87, 6, pp. 1360-1383.
- Baxter, J., 1992: "*Las mujeres y el análisis de clase: Una perspectiva comparada*". Política y Sociedad, 11, pp. 85-99.
- Cabrillo Rodríguez, F. y Cachafeiro Barro, M.L., 1993: "*Estrategias nupciales*", a Estrategias Familiares, editorial Alianza Universidad, pp. 145-157.
- Carbonero, M.A., 1993: "*Estrategias diferenciadas de reproducción según clases sociales y planificación: una aproximación empírica*", a Inmigración extranjera y planificación demográfica en España, Universidad de La Laguna, pp. 181-189.
- Edgar, D. et Glezer, H., 1994: "*La familia y la intimidad. Las 'carreras' familiares y la reconstrucción de la vida privada*". Revista Internacional de Ciencias Sociales, 139, pp. 140-162.
- Garrido Medina, L., 1991: *Prospectiva de las ocupaciones y de la formación en la España de los noventa*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Garrido Medina, L., y Gil Calvo, E., 1993: "*El concepto de estrategias familiares*", a Estrategias Familiares, editorial Alianza Universidad, pp. 13-37.
- Gil Calvo, E., 1984: "*La tendencia futura del paro y la fecundidad*". REIS, 27, pp. 61-76.
- González, J.J., 1992: *Clases sociales: estudio comparativo de España y la Comunidad de Madrid, 1991*. Madrid, Consejería de Economía. Comunidad de Madrid.
- Graetz, B., 1991: "*The class location of families: a redefined classification and analysis*". Sociology, 25(1), pp. 101-118.
- INE, 1993: *Encuesta sociodemográfica 1991. Tomo II. Resultados Nacionales. Volumen 1: Hogar y familia*. Madrid.
- Kojima, H., 1990: "*Variables associées à la cohabitation des parents et de leurs enfants mariés au Japon*". La famille dans les pays développés: Permanences et changements. Paris, INED, pp. 231-242.
- Morgan, S. Ph. et Hiroshima, K., 1993: "*The persistence of extended family residence in Japan: Anachronism or alternative strategy?*". American Sociological Review, 48, pp. 269-281.
- Requena, M., 1993: "*Desigualdad social y dependencia familiar en España*". I Simposio sobre igualdad y distribución de la renta y la riqueza. Volumen VI: Estructura social y movilidad. Madrid, Fundación Argentaria, pp. 7-88.
- Shamgar-Handelman, L., et Berkovitch, A., 1990: "*La composition du ménage: une ressource familiale*". La famille dans les pays développés: Permanences et changements. Paris, INED, pp. 243-256.
- Toharia, L., 1993: "*La dimensión familiar del paro*". Estrategias familiares, Madrid, editorial Alianza Editorial, pp. 316-334.
- Toharia, L. y Castillo, S., 1993: "*Las desigualdades en el trabajo*". I Simposio sobre igualdad y distribución de la renta y la riqueza. Volumen IV. Mercado de trabajo y desigualdad. Madrid, Fundación Argentaria, pp. 7-88.
- Van Parijs, Ph., 1993: "*Una revolución en la teoría de las clases*". Teorías contemporáneas de las clases sociales. Madrid, editorial Pablo Iglesias, pp. 187-229.

Quadre 1**TIPUS DE FAMÍLIA SEGONS MEMBRES OCUPATS****ESPANYA, 1991**

Tipus de família	Nombre de membres de la família ocupats					TOTAL
	0	1	2	3	4 més de 4	
Parella sense fills	76.328	176.438	68.033	619	0	321.418
Parella amb fills sense altres	160.254	1.288.592	985.133	296.278	81.645	2.825.697
Parella amb fills i altres ascendents	19.293	144.771	124.373	45.747	12.445	347.628
Parella amb fills i altres	7.904	29.460	36.125	24.566	8.539	108.285
Famílies amb més d'un nucli	5.723	39.755	35.696	29.487	13.886	128.610
TOTAL FAMÍLIES	269.502	1.679.016	1.249.360	396.697	116.515	3.731.638
Tipus de família	Nombre de membres de la família ocupats					TOTAL
	0	1	2	3	4 mas de 4	
Parella sense fills	28,32	10,51	5,45	0,16	0,00	8,61
Parella amb fills sense altres	59,46	76,75	78,85	74,69	67,14	75,72
Parella amb fills i altres ascendents	7,16	8,62	9,95	11,53	10,68	9,32
Parella amb fills i altres	2,93	1,75	2,89	6,19	7,33	2,90
Famílies amb més d'un nucli	2,12	2,37	2,86	7,43	11,92	3,45
TOTAL FAMÍLIES	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

"Font: Explotació pròpia a partir del fitxer de dades de l'INE, ""Encuesta de Población Activa, 1991""

Quadre 2. MEMBRES OCUPATS DE LES FAMÍLIES SEGONS LA CONDICIÓ SÓCIO-ECONÒMICA DE LA PERSONA PRINCIPAL, ESPANYA 1991.

Condicció sócio-econòmica de la persona principal	Pers. pral. ocupada	Pers. pral. i cónyuge ocupats	P. pral., cóny. i altres ocupats	P. pral. i altres ocupats	Només cónyuge ocupado	P. princ. i altres ocupats	Només altres ocupats	Cap membre ocupat	Total
Sense C.S.E. definida	0	0	0	0	13.026	25.705	121.446	53.331	213.508
Empr. agraris amb assalariats	1.664	0	481	3.016	0	0	0	0	5.161
Empr. agraris sense assalariats	16.606	14.527	24.589	38.572	0	0	0	69	94.363
Membres de cooperatives agràries	279	0	223	0	0	0	0	0	502
Directors d'empreses agràries	437	79	0	632	0	0	0	0	1.148
Resta de treb. agraris	15.731	4.439	8.006	25.083	850	981	5.403	5.189	65.682
Prof. i tècnics independents	4.205	3.472	2.095	4.134	0	0	0	0	13.906
Empr. no agraris amb assalariats	21.755	11.243	12.448	26.914	112	0	466	211	73.149
Empr. no agraris sense assalariats	37.176	19.942	25.236	61.429	90	1.099	1.403	606	146.981
Membres de cooperatives no agràries	2.950	1.367	1.660	5.809	0	0	330	578	12.694
Dir. empr. no agràries i alts funcionaris	8.370	4.454	1.838	8.160	0	0	830	0	23.652
Profes. i tècnics assalariats	22.129	14.069	3.814	16.284	0	0	158	307	56.761
Caps adm., comerç. o de serveis	10.026	2.704	1.269	10.621	0	0	0	0	24.620
Resta treb. administ. i comercial.	42.559	12.339	10.443	46.460	438	248	2.380	2.547	117.414
Resta personal dels serveis	17.281	5.926	4.931	28.161	609	662	1.342	1.021	59.933
Contramestres i encarregats no agraris	13.825	3.422	2.822	12.860	220	0	778	0	33.927
Operaris qualificats no agraris	111.917	22.913	35.475	165.503	1.458	5.344	10.807	9.255	362.672
Operaris no qualificats no agraris	16.302	2.397	5.647	33.370	328	1.369	6.280	2.676	68.369
Professionals forces armades	6.849	1.171	267	2.252	0	0	0	0	10.539
No classificables	2.506	2.888	3.322	4.792	2.432	2.718	11.312	6.307	36.277
TOTAL	352.567	127.352	144.566	494.052	19.563	38.126	162.935	82.097	1.421.258

"Font: Explotació pròpia a partir del fitxer de dades de l'INE, "Encuesta de Población Activa, 1991""